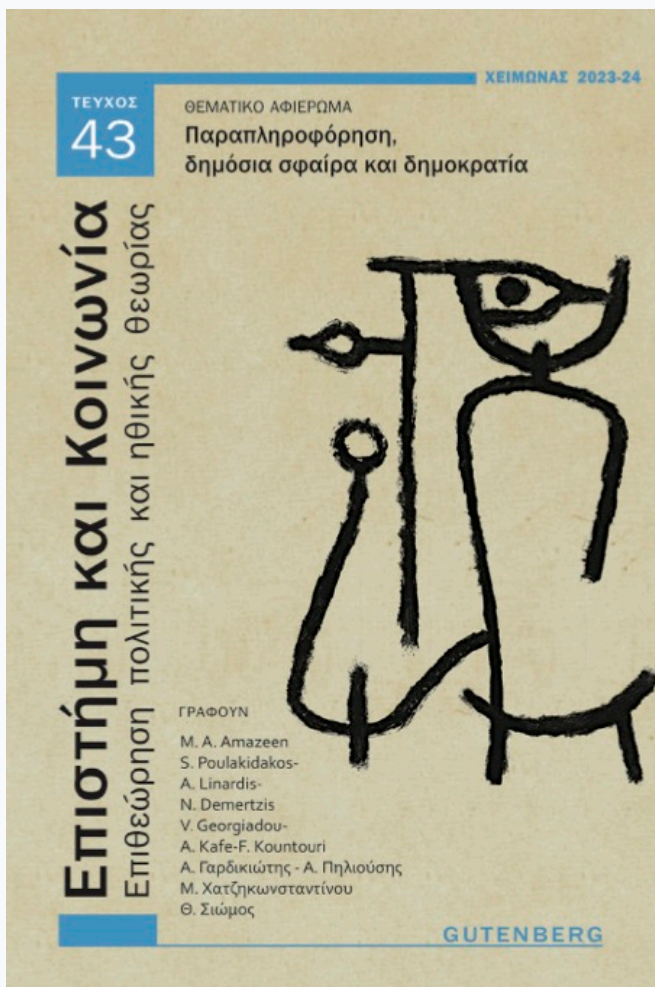

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 43 (2024)

ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικές Εκλογές 17ης Νοεμβρίου 1974:

Θωμάς Σιώμος

Copyright © 2024, Θωμάς Σιώμος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σιώμος Θ. (2024). Εθνικές Εκλογές 17ης Νοεμβρίου 1974: : «Μεταπολίτευση» και τηλεοπτικοποίηση του εκλογικού ανταγωνισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 43, 161–196. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/view/30854>

Θωμάς Σιώμος*

ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ
ΤΗΣ 17ης ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1974
ΚΑΙ Η ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει τη σημασία της πρώτης μεταπολιτευτικής εκλογικής αναμέτρησης της 17ης Νοεμβρίου 1974, ως μια πρώιμη προσπάθεια τηλεοπτικοποίησης του εκλογικού ανταγωνισμού. Η Ελλάδα μετά από μια δεκαετία δίχως εκλογικές αναμετρήσεις διεξάγει τις πρώτες εθνικές εκλογές σε ένα πλαίσιο που αντανακλά τους πολιτικούς και επιτελεστικούς όρους της Μεταπολίτευσης. Σε αυτό το πλαίσιο διερευνάται η σημασία της μετάβασης του εκλογικού ανταγωνισμού από τις 'πλατείες' στα τηλεοπτικά στούντιο, μια μετάβαση που η παρούσα εργασία αποδεικνύει πως γίνεται εμπρόθετα, δομημένα και θεσμικά. Εξετάζεται και αναλύεται ο λόγος των πρωταγωνιστών της συγκεκριμένης μετάβασης, ενώ ταυτόχρονα συγκροτείται ένα χρονικό γύρω από τη δεδομένη πολιτική στιγμή, που θα μπορούσε να δράσει ερμηνευτικά για τον ρόλο και τη σημασία που αποκτά η τηλεόραση στην πολιτική επικοινωνία της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

* Διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ - Μεταδιδακτορικός Ερευνητής <siomos.thomas@gmail.com>

Εισαγωγή

ΣΤΟΧΟΣ της μελέτης είναι η διερεύνηση της εκλογικής αναμέτρησης της 17ης Νοεμβρίου 1974, των πρώτων, δηλαδή, μεταπολιτευτικών εκλογών, η σημασία των οποίων, μεταξύ άλλων, έγκειται στην εξαιρετικά πρώιμη προσπάθεια εισαγωγής της τηλεόρασης στη διενέργεια του προεκλογικού αγώνα.¹ Αυτή η προσπάθεια εγκαινιάζει μια νέα περίοδο για την πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα, με σαφή χαρακτηριστικά, μερικά από τα οποία διατηρούνται ακόμη και σήμερα. Στην έρευνα που ακολουθεί στεκόμαστε κριτικά απέναντι στα επιτελεστικά χαρακτηριστικά της πολιτικής μετάβασης που ονομάστηκε ‘Μεταπολίτευση’, στον ρόλο της τηλεοπτικοποίησης στον πολιτικό ανταγωνισμό των εκλογών του 1974 και αναζητούμε την πολιτική σημασία της συγκεκριμένης εξέλιξης.

Επιχειρούμε να εντοπίσουμε τις αλλαγές που επιφέρει η μετάβαση από τις ‘πλατείες’ στα ‘τηλεοπτικά στούντιο’ και πώς αυτή προετοιμάζει το έδαφος για τις τηλεοπτικά φωτισμένες και θεαματικά συγκροτημένες πλατείες των δεκαετιών του 1980 και του 1990.² Αναρωτιόμαστε, επίσης, ποιες αλλαγές επέρχονται στη συγκρότηση του πολιτικού ‘μύθου’.³ Θα επιχειρήσουμε

1. Η ουσιαστική εισαγωγή της τηλεόρασης ως εργαλείου της δημόσιας επικοινωνίας των πολιτικών δυνάμεων στη χώρα εντοπίζεται στις βουλευτικές εκλογές του 1993. Βλ. Παπαθανασόπουλος 2002: 39.

2. Είναι χαρακτηριστικό πως τη δεκαετία του 1980 και για δυο δεκαετίες το ΠΑΣΟΚ ανέδειξε τον δικό του τηλεσκηνοθέτη των ‘επικών’ προεκλογικών συγκεντρώσεων, τον Γάσο Μπρισίμ, ενώ στις εκλογές του 2000 και του 2004 η ΝΔ του Κώστα Καραμανλή προσλαμβάνει τον σκηνοθέτη του σαββατιάτικου τηλεοπτικού σόου της Ρούλας Κορομηλά ‘Μπράβο Ρούλα’ Στέφανο Σαρτίνι, για να σκηνοθετήσει τις προεκλογικές συγκεντρώσεις του κόμματός.

3. Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο πως η έννοια του ‘μύθου’, στη δική μας προσέγγιση, αντλείται από το έργο του Barthes, σύμφωνα με τον οποίο ο μύθος αναφέρεται συνήθως σε ένα επίπεδο ανάλυσης μιας αλυσίδας σημείων, σε μία τάξη σημασιοδότησης. Ο μύθος, με άλλα λόγια, αντιμετωπίζεται ως λόγος, ως μια συνθήκη, στην οποία

να διαπιστώσουμε το πώς ανταποκρίθηκαν οι πολιτικοί αρχηγοί και τα κόμματα στις νέες συνθήκες διεξαγωγής του προεκλογικού αγώνα και με ποιον τρόπο διαμορφώνεται η σχέση των πολιτικών με τις νέες τεχνικές απεύθυνσης, έτσι ώστε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι αλλαγές συμβάλλουν στην 'αισθητικοποίηση' της εγχώριας πολιτικής αντιπαράθεσης και την 'τηλεοπτικοποίηση' του πολιτικού ανταγωνισμού. Τέλος, θα εξετάσουμε το πώς οι εν λόγω μεταβολές σχετίζονται με τη διαδικασία συγκρότησης της μεταπολιτευτικής πολιτικής ταυτότητας και την τάση κοινωνικής και πολιτικής 'εθνοποίησης' της ελληνικής κοινωνίας.

1. Μεθοδολογικό πλαίσιο και πηγές της έρευνας

Η μελέτη περίπτωσης που πραγματοποιούμε αφορά το πεδίο της ιστορίας των ΜΜΕ και της πολιτικής επικοινωνίας στην Ελλάδα και σχετίζεται με την επικράτηση της 'λογικής των μέσων' στον πολιτικό ανταγωνισμό. Βάση για την εκπόνηση της έρευνας αποτέλεσε η μελέτη των απομνημονευμάτων του Άγγελου Βλάχου (2001), ο οποίος ως υπηρεσιακός Υπουργός Εσωτερικών συνέδεσε το όνομά του με την τηλεοπτικοποίηση του εκλογικού ανταγωνισμού

Σε αυτό το πλαίσιο μας ενδιαφέρει και η στάση των παραδοσιακών έντυπων μέσων έναντι της τηλεόρασης, που είναι ιδιαίτερα θερμή, καθώς η τελευταία εκλαμβάνεται ως σύμβολο του εκσυγχρονισμού που επιζητά η ελληνική κοινωνία. Προσφεύγουμε στη μελέτη ενδεικτικών δημοσιευμάτων εφημερίδων που αφηγήθηκαν και στήριξαν με ενθουσιασμό την αίσθηση της μετάβασης σε μια νέα εποχή. Το υλικό επιλέχθηκε από δύο πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδες, την *Καθημερινή* και το *Βήμα*, και από δύο εφημερίδες από τη Βόρεια Ελλάδα, τη *Θεσσαλονίκη* και

η γλώσσα, δεχόμενη επιδράσεις από το περιβάλλον της, αποβάλλει τα αυτοτελή χαρακτηριστικά της και τελικά μετατρέπεται σε κάτι διαφορετικό. Βλ. Barthes 2001.

τον *Ελληνικό Βορρά*, στις οποίες η πρόσβαση ήταν εφικτή μέσω του αρχείου καθημερινού Τύπου της κεντρικής βιβλιοθήκης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα συγκεκριμένα φύλλα επιλέχθηκαν με κριτήρια την υψηλή τους κυκλοφορία και τον πολιτικό προσανατολισμό του αναγνωστικού τους κοινού: η *Καθημερινή* και ο *Ελληνικός Βορράς* είχαν περισσότερο συντηρητικό κοινό σε σχέση με *Το Βήμα* και τη *Θεσσαλονίκη*, των οποίων οι αναγνώστες ανήκαν μάλλον στο Κέντρο. Επίσης τα φύλλα αυτά παραθέτουν τις απομαγνητοφωνήσεις των τηλεοπτικών ομιλιών των πολιτικών αρχηγών.

2. Σχετικά με το πλαίσιο της πολιτικής επικοινωνίας

2.1. Η πρώτη εποχή της πολιτικής επικοινωνίας

Η περίπτωση που εξετάζουμε εντάσσεται στην πρώτη φάση της πολιτικής επικοινωνίας κατά την οποία η πολιτική επικοινωνία μέσω του Τύπου και των ηλεκτρονικών Μέσων διαθέτει μια σχέση συνέργειας και συμπληρωματικότητας με τα πολιτικά συστήματα (Mazzoleni, Schulz 1999). Είναι η εποχή που σε παγκόσμιο επίπεδο η διαμεσολαβητική δράση των ΜΜΕ καθίσταται χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημόσιας σφαίρας. Αυτή η αλλαγή είναι ικανή να ερμηνεύσει αφενός τη διαδικασία παραγωγής πολιτικού αποτελέσματος από τα Μέσα και αφετέρου την παρέμβασή τους στις πολιτικές διαδικασίες (Mazzoleni, Schulz 1999: 247-261).

2.2. Η διαμεσολάβηση του πολιτικού λόγου

Βρισκόμαστε στο στάδιο της διαμεσολάβησης [mediation], όπου η λογική των Μέσων [media logic] ‘συνομιλεί’ με την πολιτική λογική [politics logic] χωρίς, ωστόσο, να την υποκαθιστά. Πρόκειται για μεταβατική περίοδο που θέτει τους όρους της μελλοντικής μετάβασης στη φάση της μεσοποίησης, κατά την οποία η λογική των Μέσων κυριαρχεί έναντι της λογικής της πολιτικής.

Στο στάδιο της διαμεσολάβησης τα Μέσα θεωρούνται η πλέον σημαντική πηγή πληροφόρησης και όργανο επικοινωνίας ανά-

μεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους⁴ με κύριο χαρακτηριστικό την αμφίπλευρη εξάρτηση πολιτών και πολιτικών από τα ΜΜΕ είτε ως πηγή πληροφόρησης ή είτε ως μέσο επικοινωνίας με την κοινωνία. Η πολιτική, λοιπόν, είναι διαμεσολαβημένη [mediated] και τα Μέσα αποτελούν το κυριότερο μέσο διάχυσης της και απεικόνισης της πραγματικότητας (Strömbäck 2008: 228-246). Σε επόμενη φάση περνάμε στο στάδιο της ‘μεσοποίησης’ του πολιτικού, εστιάζοντας στις διαδικασίες που αλλάζουν τον συσχετισμό πολιτικής και Μέσων. Ο Strömbäck περιγράφει τη μεσοποίηση ως διαδικασία κατά την οποία τα κύρια στοιχεία της κοινωνικής ή πολιτισμικής δραστηριότητας λαμβάνουν μιντιακή μορφή (Strömbäck 2008: 228-246).

2.3. Η τηλε-πραγματικότητα και η ψευδο-οικειότητα

Η ψευδής οικειότητα που προκύπτει από την προσωποποίηση της πολιτικής δύναται να αδρανοποιήσει το άτομο, το οποίο υιοθετεί, εκούσια ή ακούσια, παθητική στάση, επιτρέποντας σύμφωνα με τον Δεμερτζή⁵ στις ‘προσωπικότητες να σκέφτονται και να ενεργούν’ εκ μέρους του (Δεμερτζής 2002: 231). Ως εκ τούτου, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, το ατομικό υποκείμενο μεταβάλλει την προσωπική του βούληση και γίνεται μη αυτόνομο.

Ο αξεδιάλυτος δεσμός μεταξύ τηλεοπτικών, φαντασιακών και πραγματικών ορίων (Hall 2003: 404-406) καθιστά εφικτή την ‘οικειοποίηση του ανοίκειου’, δομώντας μια νεο-πραγματικότητα, μια τηλε-πραγματικότητα (Πασχαλίδης 1988: 192). Η τη-

4. Η περιодολόγηση της πορείας της πολιτικής επικοινωνίας σε τρεις φάσεις, για τον Strömbäck, είναι βασισμένη σε μια αισιόδοξη ματιά (με ρίζες στον Habermas και τον Bourdieu) ενός εξωραϊσμένου παρελθόντος, στο οποίο η πολιτική χαρακτηριζόταν από ιδανικά, οι πολίτες ήταν ενεργοί και τα Μέσα δεν προσπαθούσαν να υποβαθμίσουν τους πολιτικούς θεσμούς. Βλ. Strömbäck 2008: 228-246.

5. Στο ίδιο έργο, όμως, τονίζεται από τον Δεμερτζή ότι η προσωποποίηση της πολιτικής δεν οφείλεται αποκλειστικά στο μέσο της τηλεόρασης, απλά σε αυτή οφείλεται η αδιαμφισβήτητη επικράτησή της. Βλ. Δεμερτζής 2002: 231.

λεόραση είναι ταυτόχρονα αντανακλούσα αλλά και προβολική, όπως ένας καθρέφτης, προκαλώντας μια διττή αίσθηση θαυμασμού (Τζαβάρας 1988: 220).

3. Η κατανόηση της Μεταπολίτευσης

3.1. Η αίσθηση της μετάβασης

Στις εκλογές του 1974 παρατηρούμε σειρά από χαρακτηριστικά που συμβολίζουν μια αίσθηση αλλαγής του ελληνικού πολιτικού συστήματος και κατ' επέκταση ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας, αίσθηση η οποία κυριαρχεί στην εγχώρια δημόσια σφαίρα. Από το 1974 ο όρος Μεταπολίτευση έχει αποκρυσταλλωθεί ως 'σύνορο' για τις πλέον δομικές, θεσμικές ή μη, πολιτικές μεταβολές (πέραν του πολιτεύματος), που πραγματοποιήθηκαν από τον Ιούλιο του 1974 εν πολλοίς έως και σήμερα.⁶

Το παρόν άρθρο εστιάζει στις απαρχές της μεταπολιτευτικής περιόδου, οι οποίες οριοθετούνται σε αδρές γραμμές από την πτώση της χούντας και περιλαμβάνουν τις πρώτες ελεύθερες εκλογές και το δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Η χρήση του 'μετα-' στην περίπτωση που μελετάμε δεν στοχεύει στην περιγραφή μιας σχέσης χρονικής διαδοχής, μιας απλής ειρηνικής μετάβασης, αλλά στον συμβολισμό μιας υπέρβασης, της απόρριψης του 'παλιού' και της προετοιμασίας του εδάφους για την κυριαρχία εκείνου που ευαγγελίζεται ότι αντιπροσωπεύει το 'νέο'. Αντανακλά τη μεταβολή του πολιτικού συστήματος και της σχέσης μεταξύ πολίτη-πολιτικής, χωρίς εντούτοις το 'πολιτικό' να αλλάζει περιεχόμενο.

6. Μολονότι η συζήτηση περί περιοδολόγησης της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα είναι μακρά και πλούσια σε διαφορετικές απόψεις —βλ. Βούλγαρης (2013), Διαμαντούρος (2000), Λυριντζής & Νικολακόπουλος (1990)—, δεν αποτελεί ειδικό ζητούμενο του παρόντος πονήματος καθώς εν προκειμένω εστιάζουμε την προσοχή μας στην πρώτη εκλογική αναμέτρηση μεταπολιτευτικά, η οποία συνιστά, αναντίρρητα, αφετηρία της συγκεκριμένης περιόδου.

Καθώς, όμως, στην Ελλάδα η συγκεκριμένη αλλαγή δεν επέφερε συθέμελη εκρίζωση των συστατικών του εγχώριου πολιτικού συστήματος,⁷ η μεταπολιτευτική αλλαγή συνίσταται κυρίως στον τρόπο επικοινωνίας των ανταγωνιζόμενων πολιτικών και τον τρόπο απεύθυνσης προς τους πολίτες, ο οποίος από πολωτικός όφειλε να γίνει πλέον μη πολωτικός. Η συζήτηση σχετικά με τα χαρακτηριστικά του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, συνεπώς, εστίαζε αφενός στην ποιότητα, τον τύπο και τα μέσα της διαλεκτικής που εγκαθιδρύεται μεταξύ των πολιτικών και αφετέρου στη σχέση πολιτικών-πολιτών (π.χ. ο ρόλος των κομμάτων ή των μέσων ενημέρωσης κ.λπ.). Η ολιστική αυτή προσέγγιση του όρου 'Μεταπολίτευση' σηματοδοτήθηκε ποικιλοτρόπως, παραδίδοντας στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα μια σειρά από θεσμικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν από κοινού τον νεοελληνικό (πολιτικό) πολιτισμό που χαρακτηρίζει την Γ' Ελληνική Δημοκρατία.

3.2. Ο συμβολικός χαρακτήρας των εκλογών

Ο συμβολισμός της συγκεκριμένη εκλογικής αναμέτρησης δεν αφορούσε αποκλειστικά τη μεγάλη, εκ νέου, μετάβαση στη Δημοκρατία αλλά και την αίσθηση φυγής προς τα εμπρός, την εμπέδωση, με άλλα λόγια, μιας νέας αντίληψης για τη λειτουργία της Δημοκρατίας και την απόρριψη της 'επιστροφής' στη διαστρεβλωμένη, προ-χουντική, αντίστοιχη αντίληψη.

Σε αυτό το πλαίσιο η μετάβαση απέκτησε περιεχόμενο μέσα από μια σειρά επιτελεστικούς συμβολισμούς, όπως η προβολή από τον Τύπο της γυναικείας συμμετοχής στις εκλογές⁸ και η

7. Είναι άλλωστε ενδεικτικό πως το ελληνικό πολιτικό σύστημα της εποχής έμοιαζε δυσπροσάρμοστο και φοβικό απέναντι στις αλλαγές και τη ρευστότητα των καιρών, αγωνιώντας για τη διαφύλαξη των καθολικών και παγιωμένων δομικών αξιών του, όπως περιγράφονται από το ιδεολόγημα της ελληνοορθοδόξιας 'Ελλάς Ελλήνων χριστιανών', του 'Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια' ή ακόμη και μεταγενέστερων συνθημάτων όπως 'Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες' κ.ο.κ..

8. *Καθημερινή*, 12.11.1974, 'Έξη γυναίκες ζητούν ψήφο.

έμφαση σε ζητήματα νεολαίας και παιδείας. Ο ελληνικός Τύπος υπογραμμίζει την ευρύτατη ανανέωση του πολιτικού προσωπικού όλων των πολιτικών κομμάτων⁹ και τη σημασία της πολιτικής συνεργασίας των κομμάτων, μέσα από τη λειτουργία μιας διακομματικής επιτροπής για την απρόσκοπτη διενέργεια των εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση.

Σε επίπεδο πολιτικής επικοινωνίας δίνεται έμφαση στα προγράμματα, την επικοινωνία, τις διαφημιστικές καταχωρήσεις κομμάτων και προσώπων, τα πάσης φύσεως φυλλάδια και τις μεγάλες πολιτικές συγκεντρώσεις, πρακτικές οι οποίες αντικαθιστούν ουσιαστικά τα μπαλκόνια, με όρους θεάματος και αφήγησης.¹⁰ Ο νέος πολιτικός πολιτισμός, παρότι περιγράφεται και θεωρείται δεδομένος, δεν επαληθεύεται πάντα – π.χ. στην περίπτωση της μη τήρησης της συμφωνίας για σίγαση των μεγαφώνων από τα προεκλογικά κέντρα κατά την εκφώνηση λόγων από πολιτικούς αντιπάλους.¹¹

Το διεθνές ενδιαφέρον των εκλογών περιορίζει την εσωστρέφεια, δίνοντας στους πρωταγωνιστές του πολιτικού συστήματος την εντύπωση ότι ο λεγόμενος ‘ξένος παράγοντας’ περιμένει από πολιτικούς και πολίτες πρώτα απ’ όλα την αλλαγή του πολιτικού πολιτισμού και έπειτα τη συζήτηση για τα ουσιαστικά προβλήματα της χώρας.¹²

Η εμπλοκή της τηλεόρασης (του ΕΙΡΤ) στον προεκλογικό αγώνα του δημοψηφίσματος αναφορικά με το πολιτειακό ζήτημα καθίσταται μέρος του νέου πολιτικού σκηνικού. Οι πολιτικοί

9. *Το Βήμα*, 03.11.1974, Οι 827 πολιτεύονται για πρώτη φορά.

10. *Καθημερινή*, 10.11.1974, Το προσφιλές πανηγύρι, Μπαλκόνια, μεγάφωνα, συζητήσεις και τραγούδια

11. *Το Βήμα*, 07.11.1974, Σε περίοδο ανθήσεως τα πολιτικά περιοδικά, και 10.11.1974, Βαθμολογήστε τα κόμματα και ψηφίστε, οι τέσσερις μεγάλες παρατάξεις και οι δέκα βασικές θέσεις τους.

12. *Θεσσαλονίκη*, 12.11.1974, Παγκόσμιο ενδιαφέρον για τις εκλογές. *Καθημερινή*, 13.11.1974, Το Διεθνές ενδιαφέρον προκαλούν οι εκλογές. 09.11.1974, Ο ανταποκριτής των *Ταίμς* γράφει από την Αθήνα. Οι Έλληνες θέλουν δημοκρατία χωρίς παλαιοκομματισμό. και 06.11.1974 Η συμπιλώση των Ελλήνων στόχος του Καραμανλή.

ηγέτες εμφανίζονται στα πρωτοσέλιδα του Τύπου 'πλαισιωμένοι' από τη μικρή οθόνη, ενώ οι φωτογραφίες έχουν ως υπότιτλο κάποιο απόσπασμα της ομιλίας τους.¹³ Επιπλέον, το πρόγραμμα των τηλεοπτικών ομιλιών και στους τρεις κύκλους τηλεοπτικών απευθύνσεων που πραγματοποιούνται αποτελεί σε καθημερινή βάση πρωτοσέλιδο τίτλο¹⁴ στις εφημερίδες που στηρίζουν με ενθουσιασμό τον συγκεκριμένο νεωτερισμό. Συχνά τα άρθρα των εφημερίδων σχετικά με την τηλεοπτικοποίηση του προεκλογικού αγώνα συνοδεύονται από φωτογραφίες πολιτών που παρακολουθούν προσηλωμένοι σε ιδιωτικούς ή δημόσιους χώρους τις ομιλίες των ηγετών στην τηλεόραση.¹⁵

3.3. Τα πολιτικά χαρακτηριστικά των εκλογών

Η πολιτική ηγεσία της χώρας μόλις έχει ξεκινήσει να μεταφράζει σε λέξεις τις διαστάσεις της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής μεταβολής. Η αντίληψη των αλλαγών είναι οξυδερκέστερη από τους πολιτικούς αρχηγούς που ήταν εξόριστοι και μπορούσαν να εντοπίσουν πιο εύστοχα τις αλλαγές, εν αντιθέσει με τους πολιτικούς που παρέμειναν στη χώρα (Μαύρος, Ηλιού, Φλωράκης, Γαρουφαλιάς) και φέρονταν σαν ο χρόνος να είχε σταματήσει στο 1964. Τα πολιτικά κόμματα χωρίζονται πια σε 'παλιά', στα οποία ανήκουν η Ενωμένη Αριστερά και η Ένωση Κέντρου, και σε 'νέα' που επιθυμούν να καταλάβουν τον δικό τους χώρο στο πολιτικό σύστημα, όπως η Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ. Τα εκλογικά μοτίβα των πελατειακών σχέσεων και της οικογενειακής παράδοσης αποδεικνύονται ανθεκτικά και επιδραστικά. Παρότι στην Ελλάδα μέχρι τότε θεωρείται πως δεν κερδίζουν τις εκλογές τα προγράμματα αλλά οι προσωπικότητες, το στιλ των υποψηφίων ηγετών και το κύρος τους, για πρώτη φορά και τα πολιτικά προγράμματα καθαυτά δεν υποτιμούνται, αποτελώ-

13. *Καθημερινή*, 14.11.1974.

14. *Καθημερινή*, *Το Βήμα*, *Ελληνικός Βορράς*, *Θεσσαλονίκη*, 01-17.11.1974.

15. *Καθημερινή*, 01.11.1974.

ντας μια βάση συζήτησης και αντιπαράθεσης μεταξύ των ηγετών. Στη διαδικασία επαναπροσδιορισμού των παλαιών πολιτικών αξιών που βιώνει η χώρα, υπάρχει η ελπίδα τα κομματικά προγράμματα, καλύτερα δομημένα από το παρελθόν, να επηρεάσουν την έκβαση της εκλογικής μάχης, εάν επικοινωνηθούν αποτελεσματικά και πειστικά από τους αρχηγούς των κομμάτων.¹⁶

3.4. Η συμβολή του Κωνσταντίνου Καραμανλή

Η ΝΔ, ως φαινομενικά κυρίαρχη πολιτική δύναμη της συγκεκριμένης αναμέτρησης, παρασύρει τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις να αρθρώσουν διαφορετικές εκδοχές του δικού τους 'εθνικοκεντρισμού', εναλλακτικές του 'ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού' που εκείνη προτείνει.¹⁷ Ο Κ. Καραμανλής, όμως, αντιπροσώπευε την 'τομή στη συνέχεια', καθώς υπήρξε ενεργός πολιτικός του παρελθόντος, ο οποίος είχε απουσιάσει για ένα εύλογο χρονικό διάστημα από τα εγχώρια πολιτικά πράγματα, κερδίζοντας κατά τη διάρκειά του νέες παραστάσεις, ιδέες και επαφή με τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες εξελίξεις (Βούλγαρης 2002).

Πρωταγωνιστικό ρόλο, ακόμα, καλούνται να διαδραματίσουν τα 'νέα' πολιτικά κόμματα που εκφράζουν συγκεκριμένα κοινωνικά και ταξικά συμφέροντα. Καθώς το εθνικό φρόνημα και ο κομμουνιστικός κίνδυνος παύουν πια να αποτελούν κυρίαρχο ιδεολογικό εργαλείο της Δεξιάς, η τελευταία επιχειρεί πλέον να εκφράσει τα συμφέροντα των αστών και των προνομιούχων. Οι αλλαγές που υπόσχεται η 'Μεταπολίτευση' μοιάζουν ταυτόχρονα καθησυχαστικές και για τις 'κυριαρχούμενες τάξεις' των μη προνομιούχων, γεγονός που τους επιτρέπει να συνυπογράψουν το νέο 'κοινωνικό συμβόλαιο' της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και να

16. Η ιδιαίτερη σημασία της συγκεκριμένης εκλογικής αναμέτρησης έγκειται αφενός στην αναθεωρητική δυνατότητα που θα έχει η Βουλή και αφετέρου στο ότι ακολουθεί 45 μέρες αργότερα το δημοψήφισμα σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα και την τύχη του Βασιλιά.

17. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο 'πατριωτικός σοσιαλισμός' που αντέταξε το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου.

θεωρήσουν ότι μέσα από τη συμμετοχή τους στα κόμματα και τα συνδικάτα θα τη συνδιαμορφώσουν.¹⁸

Ως εκ τούτου η ΝΔ συνέβαλε στην εδραίωση των νέων χαρακτηριστικών του πολιτικού συστήματος, ως το κατεξοχήν αστικό κόμμα που κατέχει προνομιακό χώρο για να εμπεδώσει τις ιδέες της, έπειτα από τον μετασχηματισμό της ΕΡΕ. Η επιλεκτική ή και εργαλειακή χρήση του παρελθόντος της, η ροπή προς το Κέντρο, με τον ενωτικό λόγο που επιχειρεί να αμβλύνει την απόσταση από αυτό, καθώς και η επίκληση των εθνικών θεμάτων και ιδίως η επιδίωξη του κοινωνικού κράτους, της οικονομικής ευημερίας, της ισονομίας και της ισοπολιτείας, παρέσυραν ταυτόχρονα το βλέμμα των υπόλοιπων πολιτικών δυνάμεων προς την ίδια θεματολογία (Σακελλαρόπουλος 2001: 39-44).

3.5. Η διαφοροποίηση του Ανδρέα Παπανδρέου

Οι συνθήκες εθνικής ενότητας που προέκυψαν με την επιστροφή Καραμανλή δεν έβρισκαν σύμφωνο τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος, επιθυμώντας μια κυβέρνηση 'εθνικής ανάγκης' και όχι 'εθνικής ενότητας', δεν συμμετείχε σε αυτή. Ένα επιπλέον σημείο στο οποίο υπήρξε διαφωνία μεταξύ Κωνσταντίνου Καραμανλή, Ανδρέα Παπανδρέου αλλά και των υπόλοιπων πολιτικών δυνάμεων αποτέλεσε ο χρόνος διεξαγωγής των εκλογών. Ειδικότερα, ο Καραμανλής επιδίωκε τη συντομότερη δυνατή ημερομηνία, είτε για να εκμεταλλευτεί τη δημοφιλία του είτε για να συντομεύσει τη μεταβατική περίοδο, η οποία θα μπορούσε να εγκυμονεί κινδύνους για μία εκ νέου αποσταθεροποίηση της χώρας.

Ο Παπανδρέου, αντίθετα, απαντώντας στην προηγούμενη θέση, έκανε λόγο για 'εκλογικό πραξικόπημα', αφού ο χρόνος προετοιμασίας ήταν ελλιπής. Λόγω της επιστροφής του από την Αμε-

18. Στη συγκεκριμένη συνάντηση συνηγορεί ακόμα και ένας κοινωνικός παράγοντας, ο φόβος του πολέμου από τις χαμηλές κοινωνικές τάξεις, οι οποίες γνωρίζουν ότι θα πληγούν πρώτες, όπως προκύπτει από τις ζωντανές μνήμες της Κατοχής στη χώρα, κάτι που τις ωθεί να στοιχηθούν πίσω από τους αστούς.

ρική τον Αύγουστο, ένα μήνα αργότερα από τον Καραμανλή, και της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ την 3η Σεπτέμβρη 1974, απέμενε λίγος χρόνος για την κατάρτιση των ψηφοδελτίων, τον σχεδιασμό του προγράμματος και του προεκλογικού αγώνα. Η διαφοροποίηση, μάλιστα, του ΠΑΣΟΚ, παρότι διακριτική, υπήρξε συνεπής σε όλες τις φάσεις διενέργειας των εκλογών. Εκδίδει (όπως και το ΚΚΕ) ξεχωριστή δήλωση σεβασμού του πολιτεύματος προς τον λαό, με περιεχόμενο πανομοιότυπο με εκείνο της κοινής δήλωσης των υπολοίπων κομμάτων, και συμμετέχει στη διακομματική επιτροπή για την ομαλή διενέργεια της εκλογικής αναμέτρησης με ένα άγνωστο τότε στέλεχος, τον Κώστα Σημίτη, σε ρόλο παρατηρητή, χωρίς το δικαίωμα συμφωνίας ή διαφωνίας, ο οποίος ενημέρωνε τον Ανδρέα Παπανδρέου και επιβεβαίωνε σε δεύτερο χρόνο τη στάση του κόμματος (Βλάχος 2001).

3.6. Η συμβολική αξία της ημερομηνίας των εκλογών

Η ακριβής ημέρα διεξαγωγής των εκλογών ανακοινώθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου του 1974 (4 μέρες μετά την ίδρυση της ΝΔ και μία πριν από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ). Μέχρι τότε μάλιστα, ως πλέον πιθανή ημερομηνία αναφέρονταν η 10η Νοεμβρίου. Ο Καραμανλής, ωστόσο, επικαλούμενος την ανάγκη περισσότερου χρόνου από πλευράς του Υπουργού Εξωτερικών Γεώργιου Μαύρου, επέλεξε οι εκλογές να πραγματοποιηθούν τελικά τη 17η Νοεμβρίου, επισκιάζοντας την πρώτη επέτειο από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, η οποία μετατέθηκε για την 24η Νοεμβρίου.¹⁹ Με τη συγκεκριμένη κίνηση ο Καραμανλής κατέστησε εθνική την επίκληση του Πολυτεχνείου, δίνοντας τη δυνατότητα και στο δικό του ακροατήριο (με τον αέρα των νικητών μια εβδομάδα μετά) να επικαλεστούν τους ήρωες του Πολυτεχνείου, αφαιρώντας από το γεγονός τα αριστερά και εξεγερσιακά χαρακτηριστικά του. Ενδεικτικό εξάλλου είναι το σχόλιο του Βήματος στην επέτειο, το οποίο έσπευσε να γράψει στις 24 Νοεμβρίου 1974: 'Κανείς δεν νομιμοποιείται να μονοπωλήσει ή να οικειοποιηθεί το μεγάλο γε-

19. *Ελευθεροτυπία* 18/11/2007.

γονός. Ανήκει στο Έθνος και είναι σύμφυτο και —αλίμονο— σύνηθες γεγονός της ιστορίας του'.²⁰

4. Τηλεόραση και πολιτικός ανταγωνισμός

Στην περίοδο της δικτατορίας, όπως σημειώνεται και από τον Παπαθανασόπουλο (Papathanassopoulos 1990: 387), εντοπίζεται μεταξύ άλλων και μία από τις κυριότερες αιτίες του εγχώριου κρατικού παρεμβατισμού, ίσως πατερναλισμού ή σε κάθε περίπτωση αλληλεξάρτησης κατά τον Αντώνη Σκαμνάκη (2009: 110), που παραδοσιακά επικρατεί στην ελληνική κρατική ραδιοτηλεόραση. Η χούντα της 21ης Απριλίου αντιμετώπιζε εξ αρχής την τηλεόραση ως μέσο προπαγάνδισης των μηνυμάτων της, ελέγχου της πληροφόρησης και άμβλυνσης και στρέβλωσης της ελευθεροτυπίας (Σκαμνάκης 2020: 15).

Περιγράφοντας το ραδιοτηλεοπτικό τοπίο της περιόδου, ο Σκαμνάκης αναφέρει την ταυτόχρονη ύπαρξη της ΥΕΝΕΔ και του ΕΙΡΤ, συνύπαρξη που νομιμοποιεί ουσιαστικά τόσο το ραδιοτηλεοπτικό δίκτυο του στρατού καθαυτό όσο και τη λειτουργία του, ως μέσου προπαγάνδας σε ενημέρωση και ψυχαγωγία με συστηματικό τρόπο (Σκαμνάκης 2020: 212).

Οι προτάσεις που ακούγονταν κατά την προδικτατορική περίοδο για ενίσχυση της ανεξαρτησίας του ΕΙΡ με τη μετατροπή του σε ΕΡΤ ΑΕ, με μετόχους το κράτος, τις τράπεζες, τη ΔΕΗ και τον ΟΤΕ, έπεσαν στο κενό. Μέσα από μια πορεία σκανδάλων και λογοκρισίας, η Τηλεόραση των Ενόπλων Δυνάμεων εξοπλίστηκε, στελεχώθηκε, πραγματοποίησε τις πρώτες δοκιμαστικές εκπομπές της στις 25 Σεπτεμβρίου 1965 και μετέδωσε τελικά το πρώτο της πρόγραμμα στις 27 Φεβρουαρίου 1966 (Δάμπασης 2002: 48).²¹ Η Υπηρεσία Ενημερώσεως Ενόπλων Δυνάμεων [ΥΕΝΕΔ] του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης αντιμετωπίζει τις

20. Το Βήμα, 24.11.1974.

21. Το πρώτο πρόγραμμα της Τηλεόρασης των Ενόπλων Δυνάμεων μεταδόθηκε σχεδόν παράλληλα με το 'ΕΙΡ-Τηλεόρασις' (Κάρτερ 2004: 25).

ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές όχι απλά ως μέσο στρατιωτικής, ηθικής και ιδεολογικής ζύμωσης αλλά και ως μέσο ψυχαγωγίας, ανταγωνιζόμενη το πολιτικό κανάλι του ΕΙΡΤ, κερδίζοντας μάλιστα περισσότερα έσοδα από διαφημίσεις.²² Στη διάρκεια τη χούντας βάσει νομοθετικού διατάγματος του 1970 το ΕΙΡΤ κατέστη νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που κατέχει το ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο (Χαιρετάκης 1997: 101-122).

Η 'νοικοκυρά' ΥΕΝΕΔ σε αντίθεση με το 'σπάταλο' ΕΙΡΤ αγόραζε αμερικάνικες σειρές και εκπομπές καθώς και το σύνολο των ελληνικών ταινιών της Φίνος Φιλμ παράλληλα με ελληνικές σειρές παρόμοιας στάθμης. Ενδεικτικό υπήρξε το συσσωρευμένο έλλειμμα ύψους 1,5 δισεκατομμυρίου δραχμών του ΕΙΡΤ, που το 1974 διέθετε 2000 υπαλλήλους, εκ των οποίων οι 770 του δημοσίου.²³ Βρισκόμαστε στην εποχή της συμβολής της τηλεόρασης στη μεταβολή των καταναλωτικών και κοινωνικών ηθών, τα οποία αποδείχθηκε ότι διέθεταν μεγάλη πολιτική σημασία λόγω της ανάδειξης του αιτήματος για εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Από τη μία ψυχαγωγία, ποδόσφαιρο, λαϊκές φίρμες, αμερικανικά σήριαλ, ελληνικές ταινίες και λογοκριμένη ενημέρωση με έμφαση στα τρίπτυχα 'Ελλάς, Ελλήνων, Χριστιανών' ή 'πατρίς θρησκεία, οικογένεια' και από την άλλη ντοκιμαντέρ ή εκπομπές με στόχο την 'πολιτική επανεκπαίδευση' των Ελλήνων. Η πιο δομική παρέμβαση, ωστόσο, συνίσταται στην προώθηση καταναλωτικών προτύπων, άγνωστων έως τότε στους περισσότερους Έλληνες, που οδηγούσαν στην αποθέωση της καταναλώσεως ως μέσου επίτευξης της ευτυχίας. Εντούτοις, το πλέον σημαντικό πρόβλημα της ελληνικής τηλεόρασης αφορούσε την εξαφάνιση κάθε ίχνους αξιοπιστίας ως προς την παρεχόμενη πληροφορόρηση, κάτι το οποίο κατά τη διάρκεια της χούντας είχε οξυνθεί (Χαιρετάκης 1997: 101-122).

22. Έτσι είχε ονομαστεί εν τω μεταξύ το ΕΙΡ μέσω νομοθετικού διατάγματος του 1970.

23. Το 'αφήγημα' της σπάταλης της ΕΡΤ επιστρατεύτηκε και πολλές δεκαετίες αργότερα κατά το κλείσιμό της με προεδρικό διάταγμα της κυβέρνησης Σαμαρά το 2013.

Οι συνθήκες των εκλογών, η ημερομηνία και οι πολιτικοί όροι έμοιαζαν με τη σειρά τους να ακολουθούν πιστά το μοτίβο της μεταβατικότητας, η οποία επιτελούνταν μάλλον από τα νέα γεγονότα και τις συνθήκες, και όχι από τα πρόσωπα και τις τακτικές, που εξακολουθούσαν να μοιάζουν παλιά. Στο επιτελεστικό πλαίσιο εντάσσεται ακόμα η έντονη συζήτηση για τις εμφανίσεις των πολιτικών αρχηγών κατά τη 10η βραδινή για 8 λεπτά στη μικρή οθόνη. Είναι χαρακτηριστικό πως οι τηλεοράσεις Philips, προκειμένου να διαφημίσουν το νέο τους μοντέλο, προέτρεπαν τους πολίτες, εκτός από ψηφοφόροι να γίνουν και τηλεθεατές: 'Δήτε τις εκλογές (ρεπορτάζ, ψηφοφορία, προσωπικότητες, λαό, στιγμιότυπα, αποτελέσματα)' με τηλεόραση Philips electronic memo-tune' για να συμπληρώσουν: 'Τα συναρπαστικά γεγονότα θέλουν συναρπαστική εικόνα'.²⁴

Δήτε τις εκλογές
(ρεπορτάζ, ψηφοφορία, προσωπικότητες, λαό, στιγμιότυπα, αποτελέσματα)
με τηλεόραση
Philips electronic memo-tune

Τα συναρπαστικά γεγονότα θέλουν συναρπαστική εικόνα

Είναι φανερό ότι θέλουν μια καλύτερη εικόνα. Η φωνή και η εικόνα είναι τα βασικά στοιχεία της τηλεόρασης. Το φωνητικό είναι σημαντικό, το οπτικό είναι ακόμα πιο σημαντικό. Το φωνητικό είναι σημαντικό, το οπτικό είναι ακόμα πιο σημαντικό.

Το φωνητικό είναι σημαντικό, το οπτικό είναι ακόμα πιο σημαντικό. Το φωνητικό είναι σημαντικό, το οπτικό είναι ακόμα πιο σημαντικό.

Το φωνητικό είναι σημαντικό, το οπτικό είναι ακόμα πιο σημαντικό. Το φωνητικό είναι σημαντικό, το οπτικό είναι ακόμα πιο σημαντικό.

PHILIPS
για πιο σίγουρα

Εικόνα 1. Οι εκλογές ως αντικείμενο διαφήμισης για την αγορά τηλεοράσεων

24. Καθημερινή, 10.11. 1974.

Μολονότι οι εκλογές αποτελούσαν, έτσι κι αλλιώς, ένα συναρπαστικό γεγονός έπειτα από 10 χρόνια απουσίας δημοκρατικής ομαλότητας, πλέον απέκτησαν μια νέα παράμετρο, που τις έκανε ακόμη πιο ενδιαφέρουσες: την τροφοδότηση του λαού με εικόνες. Οι εκλογές γεγονός-βίωμα διαχωρίζονταν, έτσι, από την εικόνα που τις αποτύπωνε. Η ουσία και η αφήγηση, η πραγματικότητα και η εικόνα εξοικείωσαν με όρους ορατότητας τους ψηφοφόρους, οι οποίοι αντιμετώπιζαν πλέον τις εκλογές όχι μόνο ως επιβεβαίωση της δημοκρατίας αλλά και ως τηλεοπτικό γεγονός. Η μεταβολή πρόσληψης της έννοιας των εκλογών, ο νέος τρόπος που συμπληρώνεται το βίωμα, σε συνδυασμό με άλλες επιτελεστικές αλλαγές έπειθαν τους πολίτες για τη 'μετάβαση', η οποία ήταν δύσκολο να αμφισβητηθεί.

Εικόνα 2. Οι αναφορές του Τύπου για τον ρόλο της τηλεόρασης στις επερχόμενες εκλογές

4.1. Το χρονικό της εισαγωγής της τηλεόρασης στην πολιτική αντιπαράθεση

Μια από τις συμβολικά ισχυρές μεταβολές στη διενέργεια των εκλογών του 1974, σε συνέχεια του σχηματισμού κυβέρνησης εθνικής ενότητας, αποτέλεσε η πρόσκληση από τον υπηρεσιακό Υπουργό Εσωτερικών και αρμόδιο για τη διεξαγωγή της εκλογικής αναμέτρησης, Άγγελο Βλάχο, προς τα σημαντικότερα κόμματα για συγκρότηση διακομματικής επιτροπής υπό τη δική του προεδρία, για την από κοινού συμφωνία και διαχείριση των όρων της προεκλογικής περιόδου. Παρότι σήμερα ανάλογη ενέργεια θα έμοιαζε αυτονόητη, τότε εφαρμόστηκε με δικαιολογία τον φόβο προβοκάτσιας εκ μέρους τρομοκρατικών ομάδων που φέρονταν να έχουν συσταθεί από αμετανόητους χουντικούς υπό τον Λαδά. Στο πλαίσιο αυτό προτάθηκε στον Κ. Καραμανλή η σύγκληση σύσκεψης εκπροσώπων των κυριότερων κομμάτων (ΝΔ, ΕΚ-ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ εσ., ΚΚΕ) από τον υπηρεσιακό Υπουργό. Η αποδοχή του Καραμανλή για τον χαρακτήρα της συγκεκριμένης επιτροπής, που καθησύχασε την κοινή γνώμη αλλά αποθάρρυνε ενδεχόμενους ταραξίες, έδωσε το πράσινο φως για τη δημιουργία της.

Τρία πολιτικά κόμματα αποδέχτηκαν αμέσως την ιδέα με αποτέλεσμα τη συμμετοχή στην πρώτη σύγκληση του Γ. Ράλλη ως εκπροσώπου της ΝΔ, του Κοκκέβη ως εκπροσώπου της ΕΚ-ΝΔ και του Λεωνίδα Κύρκου από το ΚΚΕ εσωτερικού. Η πρόταση για τον μόνιμο χαρακτήρα της επιτροπής με εβδομαδιαία σύγκληση έγινε αποδεκτή. Υπό τον φόβο της απομόνωσης από τις πολιτικές εξελίξεις ΚΚΕ και ΠΑΣΟΚ εκπροσωπούνται στην επόμενη συνάντηση από τον Καλούδη και τον Σημίτη αντίστοιχα. Η συγκεκριμένη επιτροπή παρήγαγε δύο πολύ σημαντικά συμβολικά στοιχεία των εκλογών του 1974. Πρώτον, τη δήλωση σεβασμού του πολιτεύματος που συνέταξε ο Λεωνίδας Κύρκος, προσυπέγραψαν τα τρία πρώτα κόμματα και ανακοίνωσαν χωριστά, χωρίς εντούτοις σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενό της, το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ. Δεύτερη σημαντική συμβολή της επιτροπής αποτέλεσε η συναπόφαση για τους όρους της εμπλοκής του ΕΙΡΤ στον προεκλογικό αγώνα. Σύμφωνα με τον

εμπνευστή της ιδέας, Άγγελο Βλάχο, τα πολιτικά κόμματα είχαν συνείδηση της κρισιμότητας που θα μπορούσε να έχει το νέο αυτό εργαλείο επικοινωνίας των συνθημάτων και των θέσεών τους. Καθώς, όμως, η τηλεόραση ήταν ακόμα παντελώς άγνωστη, οι πολιτικοί πρωταγωνιστές έδειχναν περισσότερο τρομαγμένοι παρά ενθουσιασμένοι. Τελικά, η παραχώρηση του ίδιου χρόνου —οκτώ λεπτά— στα κυριότερα κόμματα έγινε αποδεκτή χωρίς αντιρρήσεις (Βλάχος 2001: 148-155).

Το παρασκήνιο της συμφωνίας ανέφερε ότι η τελική διάρκεια αποτέλεσε αμοιβαίο συμβιβασμό μεταξύ της επιθυμίας των Λαμπρία και Καραμανλή για λιγότερο από 5-6 λεπτά και της αντιπρότασης του Βλάχου για δεκάλεπτη διάρκεια (Βλάχος 2001: 148-155). Οι αιτίες, όμως, της ασυμφωνίας μεταξύ της άποψης Καραμανλή-Λαμπρία με αυτή του Βλάχου για συντόμευση του χρόνου των παρεμβάσεων και της 'συμφηφιστικής ουδετερότητας' για οκτάλεπτη διάρκεια των ομιλιών δύνανται να εντοπιστούν στις παρακάτω ερμηνείες. Μια πρώτη εξήγηση εστιάζει στη βεβαιότητα από την πλευρά Καραμανλή για νίκη του ιδίου στις εκλογές αλλά και στα ερείσματα που διαθέτει στο ΕΙΡΤ.²⁵ Επιπρόσθετα, η ίδια πλευρά ήθελε να αποφύγει το ρίσκο του λάθους στην τηλεοπτική εικόνα του αρχηγού της ΝΔ, ο οποίος μολονότι διέθετε εμπειρία στο μπαλκόνι, στα τηλεοπτικά στούντιο ήταν ουσιαστικά άπειρος (Βλάχος 2001: 148-155). Με άλλα λόγια, το ρίσκο και η άγνοια του μέσου οδηγεί τους πολιτικούς εκπροσώπους σε πολύ συγκεκριμένες και μετριοπαθείς συμφωνίες για χρήση της τηλεόρασης, με το σύνολο των λεπτομερειών να είναι προσυμφωνημένο.

Ο Τύπος, μην έχοντας κάτι να φοβηθεί, υποδέχεται την τελευταία με ενθουσιασμό, όπως κάνει την εποχή εκείνη με κάθε νεωτερισμό. Οι αναφορές στις τηλεοπτικές εμφανίσεις των εκπροσώπων των κομμάτων είναι καθημερινές, χωρίς εντούτοις

25. Οι τρεις διοικούντες του ΕΙΡΤ (Χορν, Ελύτης, Μπακογιάννης) συστάσαν προσωπικές επιλογές του Κ. Καραμανλή, με αποτέλεσμα ο ηγέτης του δεξιού κόμματος να έχει πολύ μικρότερη ανάγκη του συμφωνημένου τηλεοπτικού χρόνου για επικοινωνία με τον λαό.

να σχολιάζεται η εικόνα τους. Οι πολιτικοί ρεπόρτερ καλύπτουν τις τηλεοπτικές εμφανίσεις μόνο κειμενικά και όχι περιγραφικά ή ψυχογραφικά.²⁶ Συμφωνούνται τρεις κύκλοι εκπροσώπων των πολιτικών κομμάτων με 8 λεπτά στη διάθεση τους, με τη μορφή ομιλίας πριν από το κεντρικό νυχτερινό δελτίο ειδήσεων σε ταυτόχρονη μετάδοση από τα δύο κανάλια (EIPT, YENED). Οι ομιλίες προαναγγέλλονταν το πρωί της ίδιας μέρας, ενώ υπήρχε η δυνατότητα μαγνητοσκοπήσής τους δύο μέρες πριν από τη μετάδοσή τους. Ακόμα, είχε συμφωνηθεί ότι δεν θα επιτρεπόταν ούτε η προβολή διαφημιστικών προγραμμάτων ή σποτ των πολιτικών κομμάτων ούτε επιπλέον χρόνος επί πληρωμή στους υποψηφίους (Βλάχος 2001: 148-155).

Χαρακτηριστικό δε της σημασίας που επιθυμούσε να δώσει ο υπηρεσιακός Υπουργός στην τηλεοπτικοποίηση των εκλογών αποτέλεσε το γεγονός ότι ως προεδρεύων της διακομματικής επιτροπής και σε πολύ στενή συνεργασία με τον Καραμανλή ανακοίνωσε, ‘αψυχολόγητα’ κατά δική του παραδοχή, την πρότασή του για αντικατάσταση των μεγάλων λαϊκών συγκεντρώσεων από τηλεοπτικές εμφανίσεις, χαρακτηρίζοντας τις πρώτες ‘οχληρές και αντιαισθητικές’. Όπως είπε:

[...] να καταργήσουμε τις θορυβώδεις λαϊκές συγκεντρώσεις που σταματούν την κίνηση και προσφέρουν άσκημο θέαμα με όλα τα παντός είδους χρωματιστά λάβαρα, σημαίες, φλάμπουρα, που πολλά ήσαν φθαρμένα (Βλάχος 2001: 148-155).

Η πρότασή του εξέπληξε τον πολιτικό κόσμο, ο οποίος απάντησε αμέσως στα μη πολιτικά-αισθητικά επιχειρήματα του υπηρεσιακού Υπουργού. Ο Καλούδης, παίρνοντας πρώτος τον λόγο, προσδιόρισε τις συγκεντρώσεις ως ‘παράδοση που τονώνει το δημοκρατικό φρόνημα του λαού και την κομματική αλληλεγγύη’, ενώ οι υπόλοιποι αρκέστηκαν στην επίκληση της ήδη υπάρχουσας προετοιμασίας των κομμάτων τους για τις μεγάλες συγκεντρώσεις, επισημαίνοντας παράλληλα τον κίνδυνο η ‘τηλεο-

26. Δεν εμφανίζεται κανένα σχόλιο για το σίγουρο άγχος των ομιλητών, τον ρυθμό της ομιλίας τους, τα ενδεχόμενα λάθη και την εικόνα τους εν γένει.

πτικοποίηση' των εκλογών και η κατάργηση των συγκεντρώσεων να θεωρηθεί περιορισμός των 'ελευθεριών του λαού' (Βλάχος 2001: 148-155).

Η στάση των εκπροσώπων των κομμάτων συμπυκνώνεται τελικά είτε στην αδιαφορία απέναντι στον ρόλο της τηλεόρασης, που οδήγησε στην εμπλοκή της στον προεκλογικό αγώνα υπό τον φόβο απομόνωσης από τον αέρα ανανέωσης και εκσυγχρονισμού που επιφέρει, είτε στον φόβο του μέσου επιθυμώντας, εντούτοις, τη διασφάλιση της ένταξής του με τη λιγότερη δυνατή ισχύ.²⁷ Λαμβάνοντας δε σοβαρά υπόψη τους την υποκειμενικότητα των εργαζομένων στα κρατικά μέσα, τα πολιτικά κόμματα δεν τόλμησαν να προτείνουν ούτε την πλήρη αποχή της κρατικής τηλεόρασης από κάθε είδους ανάμειξη στην κάλυψη των προεκλογικών γεγονότων ούτε συζήτησαν σχετικά με την αμεροληψία και τη διασφάλιση της ουδετερότητάς της με εγγυητές επαγγελματίες δημοσιογράφους. Ο εμπνευστής της ιδέας υποθέτει ότι 'αυτό το καινούργιο πράγμα, το ξένο ακόμα από την ζωή μας τους φόβιζε τότε' για να εξηγήσει ότι:

κανείς από τους πολιτικούς δεν ήταν συνηθισμένος να εμφανίζεται μπροστά σ' αυτό το μηχάνημα που απαιτεί κάποια ηθοποιία, ενώ δεν χρειάζονται πολλά για να σκαρφαλώσεις σε μια ψηλή εξέδρα και να πεις και να φωνάξεις ό,τι θέλεις, όπως θέλεις... (Βλάχος 2001: 148-155).

Οι εκπρόσωποι των κομμάτων είχαν, ακόμα, υπόψη τους πως στη μικρή οθόνη караδοκεί το 'γελοίο', 'αν ψευδίσεις τόσο δα, ένα σκουντούφλημα σε μια δύσκολη λέξη να κάνεις, μίαν ασυνταξία, το πρόσωπό σου να κάνει έναν άστοχο μορφασμό, χάλασαν αμέσως τα πάντα', σύμφωνα με τα λόγια του Βλάχου (2001). Με άλλα λόγια, γνώριζαν πως η μικρή οθόνη μεταβάλλει τους όρους του εκλογικού ανταγωνισμού με την πλάστιγγα να γέρνει προς την εικόνα του ηγέτη σε βάρος της ιστορίας/μύθου που έχει ανάβει να διηγηθεί στο κοινό του. Μολονότι ο μύθος σε πλατείεις

27. Είναι ενδεικτικό πως δεν προτάθηκαν ούτε στρογγυλά τραπέζια με εκπροσώπους κομμάτων ούτε συνεντεύξεις των πολιτικών αρχηγών.

και τηλεόραση παραμένει κοινός, ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο πλαισίων αποτελεί η κειμενική δεξιοτεχνία που απαιτείται, ώστε σε περιορισμένο χρόνο λίγων λεπτών να χρησιμοποιηθούν οι κατάλληλες τεχνικές και γλωσσικές επιλογές, η κατάλληλη δομή και λεξιλόγιο για το νέο μέσο.

Παράλληλα, διαφορετική είναι και η σκηνογραφία, αφού ο ηγέτης δεν είναι πλέον ανυψωμένος σε μια φωτισμένη εξέδρα (το λεγόμενο μπαλκόνι), με την ενθαρρυντική αλληλεπίδραση του 'καλοπροαίρετου' κοινού, το οποίο είτε ακούει προσεκτικά είτε παρευρίσκεται για να προσμετρηθεί ως μέρος της δύναμης του κόμματος. Αντίθετα, απομονωμένος από τον λαό του, ο ηγέτης μοιάζει περισσότερο κοντά στον εαυτό του ή, καλύτερα, στην εικόνα του εαυτού του, για την οποία δεν μεριμνά μόνος του αλλά συμβουλευόμενος ειδικούς. Εξαιτίας του κινησιολογικού περιορισμού της μικρής οθόνης, δεν έχει τη δυνατότητα ακραίων αναπαραστατικών χειρονομιών που μοιάζουν σαν να 'αγκαλιάζει την οικουμένη' (Βλάχος 2001: 148-155). Η μορφή των μονοπροσώπων ομιλιών, με άλλα λόγια, εγκλωβίζει τον ηγέτη και τον εκθέτει σε κοινή θέα σε σπίτια και καφενεία οπαδών αλλά και αντιπάλων, αντίθετα με το αμιγώς οπαδικό κοινό των περιοδίων στην περιφέρεια.

Σημαντικό παράγοντα επιτυχίας αποτελεί, ακόμα, η από στήθους εκφώνηση της ομιλίας από τον εκάστοτε ηγέτη, καθώς μια ανάγνωση του λόγου, με το βλέμμα διαρκώς στα χαρτιά, αφαιρεί από την πειστικότητα, αποκαλύπτοντας ουσιαστικά πως δεν νιώθει όσα λέει. Η τεχνική στην απαγγελία του λόγου, ο ρυθμός και ο τόνος της φωνής, οι παύσεις και τα σημεία στίξεως που δραματοποιούν την ομιλία απαιτούν, με τη σειρά τους, τέχνη και σωστή προετοιμασία, για να επιτευχθούν.

Ωστόσο, η μικρή οθόνη δεν εστιάζει αποκλειστικά στην εικόνα του προσώπου αλλά και στον ρουχισμό της ομιλούσας κεφαλής, που καθίσταται πλέον αντικείμενο συζήτησης. Για παράδειγμα, 'μια κακοδεμένη γραβάτα' μπορεί να αποσπάσει την προσοχή από σημαντικές καταγγελίες που εκφωνήθηκαν. Στη δυναμική της σχεδόν κινηματογραφικής τότε εικόνας συμβάλλει ακόμα και ο φωτισμός, ο τρόπος χρήσης του οποίου μπορεί να δημιουργή-

σει συγκεκριμένα συναισθήματα στον θεατή.²⁸ Ο Άγγελος Βλάχος, μάλιστα, έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην επίδραση των τηλεοπτικών εμφανίσεων των πολιτικών στο γυναικείο κοινό και τα ‘ποικίλα πρωτόφανα’ σχόλια για την κορμωστασιά και τη γοητεία τους, το στιλ και το χαμόγελο τους, την έλξη που ασκούν γενικότερα, η οποία μεταφράζεται συχνά σε συνακόλουθη έλξη προς το κόμμα και τις ιδέες του. Αναμφισβήτητα, η ψευδαίσθηση της εγγύτητας και της οικειότητας που φέρνει η τηλεόραση με την εισβολή των πολιτικών στα σπίτια των τηλεθεατών, τους κατατάσσει πλέον δίπλα στους υπόλοιπους τηλεοπτικούς αστέρες, διαμορφώνοντας νέα πεδία πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ ηγετών και κομμάτων με περισσότερα αισθητικά, αφηγηματικά και αναπαραστατικά χαρακτηριστικά (Βλάχος, 2001: 148-155).

Τα πολιτικά κόμματα αντιλαμβανόμενα τους παραπάνω παράγοντες συμφώνησαν σε ένα πλαίσιο, στο οποίο περιλαμβάνονταν πέραν της διάρκειας και οι συνθήκες μαγνητοσκόπησης και προβολής των ομιλιών, προκειμένου να ελεγχθούν κατά το δυνατόν οι κίνδυνοι που εγκυμονούσε η τηλεοπτική εμφάνιση κάθε αρχηγού (Βλάχος 2001: 148-155).

5. Η παρουσίαση των τηλεοπτικών εμφανίσεων από τον Τύπο

Βαδίζοντας προς την ημέρα των εκλογών η ισότητα των όρων τηλεοπτικοποίησης της αναμέτρησης αμφισβητούνταν φανερά. Ειδικότερα, το *Βήμα* φιλοξένησε την 1η Νοεμβρίου 1974²⁹ μια ανακοίνωση απολογίας του Ιδρύματος, σχετικά με τις συνθήκες κάλυψης των εκλογών, με τίτλο ‘Λείπουν τα συνεργεία και τα τεχνικά

28. Για παράδειγμα, ένας φωτισμός προσώπου από κάτω προς τα πάνω μπορεί να δημιουργήσει αγωνία ή και τρόμο, ενώ αν ο φωτισμός προέρχεται από πολλές πηγές, δημιουργώντας πολλές σκιές στο πρόσωπο του ομιλούντα, μπορεί να προκαλέσει σύγχυση στον θεατή.

29. Την ίδια μέρα στην εφημερίδα περιέχονταν οι δικαιολογίες γύρω από την αναβολή της προβολής της ταινίας του Πολυτεχνείου.

μέσα. Απολογείται το ΕΙΡΤ'.³⁰ Οι συγκεκριμένες καταγγελίες, ωστόσο, δεν προέρχονται από την Αριστερά ή το Κέντρο αλλά από το στρατόπεδο της ΝΔ, εξαιτίας του φιάσκου που είχε προηγηθεί γύρω από την κάκιστης ηχητικής ποιότητας κάλυψη της μεγαλειώδους σε προεκλογικής συγκέντρωσης του Καραμανλή στη Θεσσαλονίκη, η οποία μάλιστα ήταν τριπλάσιας διάρκειας σε σχέση με τις συγκεντρώσεις των άλλων κομμάτων. Το συγκεκριμένο λάθος έγινε αφορμή για τη στοχοποίηση του Παύλου Μπακογιάννη, αναπληρωτή Γενικού Διευθυντή του ΕΙΡΤ από τον Αύγουστο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι όταν εκείνος αναζητήθηκε από το περιβάλλον του πρωθυπουργού, δεν βρισκόταν στο Ίδρυμα ως όφειλε, καθόσον είχε μεταβεί στην Κρήτη, για να συνδράμει τον τότε αντίπαλο του Καραμανλή, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη.

Η αιτία για τη μη επαρκή κάλυψη της συγκέντρωσης του Καραμανλή αποδόθηκε στον ελαττωματικό εξοπλισμό της ανადόχου εταιρείας, η οποία έχει αναλάβει εργολαβικά την κάλυψη. Ο Μπακογιάννης, έπειτα από την επιβεβαίωση της διακοπής της συγκεκριμένης συνεργασίας, υποστήριξε: '... στην πρώτη αυτή προσπάθεια της ελληνικής τηλεοράσεως για την πλήρη και αντικειμενική προβολή της προεκλογικής κινήσεως είναι φυσικό να παρατηρηθούν και ατυχήματα',³¹ ζητώντας την καλόπιστη συμπαραστάση του Τύπου. Το *Βήμα*, με αφορμή το περιστατικό, σημείωνε επιπρόσθετα πως ο εξοπλισμός που είχε παραγγελθεί από το 1967, παρελήφθη μόλις το 1973 αναδεικνύοντας αφενός την ανεπάρκεια του ΕΙΡΤ και αφετέρου την 'έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού' (μεταξύ των 2000 υπαλλήλων), που το καθιστούσαν ανίκανο να επιτελέσει ένα τόσο σημαντικό εγχείρημα.³² Επιπλέον, φημολογούνταν η πιθανότητα κάλυψης των μεγάλων συγκεντρώσεων της τελευταίας εβδομάδας στην Αθήνα με εξωτερικά συνεργεία και όχι με υπαλλήλους του ΕΙΡΤ. Για τη θεραπεία των σχετικών προβλημάτων, 'υπεύθυνοι κύκλοι' του Ιδρύματος θέτουν ζήτημα νέου νόμου για τη Ραδιοτηλεόραση.

30. *Το Βήμα*, 01.11.1974.

31. Στο ίδιο.

32. Στο ίδιο.

Το *Βήμα* υπενθύμιζε ακόμα τις από κοινού συμφωνημένες συνθήκες εμπλοκής του ΕΙΡΤ στον προεκλογικό αγώνα.³³ Μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου δεν έχει επιτευχθεί η εν λόγω συνεννόηση μεταξύ του ΕΙΡΤ και της Ενωμένης Αριστεράς, καθώς η τελευταία 'δεν διαθέτει στοιχειώδη συμφωνία μεταξύ των δύο ΚΚΕ'. Το ΕΙΡΤ, πέρα από τα συμφωνηθέντα της ειδικής διακομματικής επιτροπής κι έπειτα από πρωτοβουλία της Γενικής Διευθύνσεως, προχώρησε επιπλέον στην καθιέρωση καθημερινής εκπομπής, διάρκειας 5 έως 10 λεπτών, για την κάλυψη της προεκλογικής δραστηριότητας των κομμάτων στοχεύοντας σε 'μακροπρόθεσμη ισορροπία στην ειδησεογραφική επικαιρότητα' αλλά και την προβολή θεμάτων που σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής 'θα παρουσίαζαν ενδιαφέρον για το κοινό', χωρίς να κουράζουν με τις 'πάσης φύσεως λεπτομέρειες'.³⁴

Με κλονισμένη την εμπιστοσύνη του Καραμανλή προς τον μοναδικό δημοσιογράφο στην επικεφαλής τριάδα του ΕΙΡΤ (Ελύτης Πρόεδρος ΔΣ, Χορν Γενικός Διευθυντής, Μπακογιάννης Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής), η παραμονή της στη διοίκηση του ΕΙΡΤ ήταν ουσιαστικά θέμα χρόνου. Ανάμεσα σε όσους επιτέθηκαν στο ΕΙΡΤ την 1η Νοεμβρίου 1974 βρίσκεται και ο ηγέτης του φιλοχουντικού Κόμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Ένωσεως, Πέτρος Γαρουφαλιάς, ο οποίος θεωρώντας ότι ο Καραμανλής έκλινε προς τα αριστερά, καταθέτει μήνυση εναντίον του υπηρεσιακού Υπουργού παρά τω Πρωθυπουργώ Άγγελου Βλάχου, του Υφυπουργού Λιναρδάτου αλλά και του Δ. Χορν, λόγω της άρνησης των κρατικών μέσων να μεταδώσουν τα μηνύματα του κόμματός του.³⁵

Την τελευταία εβδομάδα προεκλογικά η Ενωμένη Αριστερά, με τη σειρά της, εξέφρασε τη δική της δυσαρέσκεια για τη μη ισότιμη μεταχείρισή της από την τηλεόραση. Ο Παύλος Μπακο-

33. Πρόκειται για το γνωστό εβδομαδιαίο οκτάλεπτο, με ομιλίες αρχηγών ή εκπροσώπων των κομμάτων και ρεπορτάζ πέντε βασικών συγκεντρώσεων των κομμάτων, επιλεγμένων από κοινού με το ΕΙΡΤ.

34. *Το Βήμα*, 01.11.1974.

35. *Καθημερινή*, 01.11.1974.

γιάννης, εξακολουθώντας να βρίσκεται στο στόχαστρο του Καραμανλή, συγκάλεσε τη Δευτέρα προ των εκλογών συνέντευξη Τύπου στις εγκαταστάσεις του ΕΙΡΤ, προκειμένου να απαντήσει στις αιτιάσεις της Αριστεράς, εκμεταλλευόμενος ταυτόχρονα την ευκαιρία για έναν απολογισμό της προσπάθειας τηλεοπτικής κάλυψης των εκλογών και για την ανακοίνωση του τρόπου μετάδοσης των αποτελεσμάτων. Η μάχη των εκλογών, έγραφε η *Καθημερινή*, θα μεταδοθεί 'λεπτό προς λεπτό με εκλογικά αποτελέσματα, ρεπορτάζ και δηλώσεις των πολιτικών αρχηγών'.³⁶

Στόχος του ΕΙΡΤ αποτελούσε αφενός η κάλυψη επιπλέον μεγάλων πόλεων, εκτός των Αθηνών, και αφετέρου η ανακοίνωση των εκλογικών αποτελεσμάτων έως τα ξημερώματα της Δευτέρας, οπότε θα είχε κριθεί το αποτέλεσμα. Ο Π. Μπακογιάννης με τον διευθυντή ειδήσεων Παπαθανασόπουλο ενημέρωσαν πως μέχρι τις 12 Νοεμβρίου, πέραν του συμφωνημένου οκταλέπτου, η ΝΔ είχε στη διάθεση της περίπου 68 λεπτά, η ΕΚ-ΝΔ 65 λεπτά, το ΠΑΣΟΚ 55 λεπτά και η ΕΝΑΡ 48 λεπτά. Το έλλειμμα στην κάλυψη των εκδηλώσεων της Ενωμένης Αριστεράς αποδόθηκε από τον Μπακογιάννη στην άρνηση των στελεχών της να ενημερώσουν το ΕΙΡΤ για τις προγραμματισμένες τους εκδηλώσεις αλλά και στις εσωτερικές έριδες μεταξύ των κομμάτων που τη συναποτελούσαν (ΕΔΑ, ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτερικού). Απαντώντας, δε, σε ερώτηση για τη μη διοργάνωση συζήτησης στρογγυλής τραπέζης μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, ο Μπακογιάννης επικαλέστηκε την απειρία του ΕΙΡΤ για ανάλογες διοργανώσεις αλλά και τα οξυμένα πνεύματα της εποχής που απέτρεπαν τέτοιες συζητήσεις.³⁷

6. Επιπτώσεις στον πολιτικό λόγο

Πολιτικοί αρχηγοί και εκπρόσωποι των κομμάτων είχαν τη δυνατότητα εμφάνισης ενώπιον του ελληνικού τηλεοπτικού κοινού σε τρεις κύκλους εκπομπών. Ο Καραμανλής αξιοποίησε και τις

36. Στο ίδιο.

37. *Καθημερινή*, 12.11.1974.

τρεις φορές, ο Ανδρέας Παπανδρέου επέλεξε να εμφανιστεί μόνο την τελευταία εβδομάδα, ο Μαύρος εμφανίστηκε δύο φορές, η δε Ενωμένη Αριστερά εκπροσωπήθηκε από τον Ηλία Ηλιού στον δεύτερο κύκλο και από τον Χαρίλαο Φλωράκη στον τελευταίο.

Με μια πρώτη ματιά στα οκτώ λεπτά των εν λόγω ομιλιών και τις 800 λέξεις που τις αποτελούν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η επιλογή του Κ. Καραμανλή να αφιερώσει μια ολόκληρη ομιλία αποκλειστικά στους νέους, τις γυναίκες και τα θέματα παιδείας, αναφέροντας: 'Απευθύνομαι ιδιαίτερα προς εσάς, γιατί εσείς είστε το πιο δυνατό, το πιο ανήσυχο, το πιο ελπιδοφόρο στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας'. Γνωρίζοντας τη γοητεία που ασκούσαν οι αριστερές και ριζοσπαστικές ιδέες στη νεολαία, που ανυπομονούσε να ζήσει τα ανατρεπτικά ρεύματα που έρχονταν από το εξωτερικό, τον απόηχο του Μάη του '68, τον αριστερό εξτρεμισμό στην Ευρώπη και τα καλλιτεχνικά ρεύματα στο σινεμά, τη μουσική και τη λογοτεχνία, ο Καραμανλής προσπάθησε στην τηλεοπτική του ομιλία να επαναπροσδιορίσει τους όρους της προοδευτικότητας λέγοντας: 'Μπορείτε να είστε προοδευτικοί, μπορεί να είστε μαχητικοί, αλλά τα προσόντα αυτά της νεότητας πρέπει να υποβάλετε στον έλεγχο της λογικής...'. Υιοθετώντας την εικόνα ενός εθνικού ηγέτη που διαθέτει κατανόηση, συμβούλευσε τους νέους να αποφύγουν τους εξτρεμισμούς. 'Απευθυνόμενος προς όλους σας, τους νέους της Ελλάδος, θα ήθελα να σας δώσω μερικές συμβουλές, που ισχύουν πάντοτε και πέραν από αυτή την προεκλογική περίοδο', ενώ απλοποιώντας και περιορίζοντας την ατζέντα των εκλογών ανέφερε πως 'η Ελλάς δεν έχει ουσιαστικά παρά μόνο ένα πρόβλημα, το πολιτικό'. Κεντρικός του στόχος αποτελούσε η δημιουργία ενός νέου οράματος, μιας νέας Μεγάλης Ιδέας:

Θέλω προπαντός να σας καταστήσω κοινωνούς ενός οράματος, η πραγματοποίησή του οποίου θα εξαρτηθεί κατά μέγα μέρος από εσάς τους ίδιους. Είναι το όραμα μιας Ελλάδος που θα ευτυχεί και θα ακτινοβολεί πνευματικά στο εξωτερικό... Το όραμα αυτό ημπορεί να αποτελέσει την σύγχρονη Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού...

Ο Μαύρος κατά την τελευταία εβδομάδα πριν από τις εκλογές σπατάλησε τον μισό του χρόνο για τα αγροτικά ζητήματα, προς απάντηση στην ομιλία του Καραμανλή στη Λάρισα.³⁸ Επιπρόσθετα, η επιλογή αυτή εντάσσονταν στο πλαίσιο του διμέτωπου αγώνα του Μαύρου έναντι από τη μια των 'προσωπικών εγγυητών', δηλαδή του Καραμανλή, και από την άλλη των 'δημαγωγών', δηλαδή του Ανδρέα Παπανδρέου. Ανέφερε, άλλωστε, χαρακτηριστικά:

Η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις θέλει να στηρίξει την δημοκρατία πάνω σε θεσμούς και όχι σε προσωπικούς εγγυητές... με κραυγές, με ανεύθυνα δημαγωγικά συνθήματα, με ύβρεις, με ψιθύρους και συκοφαντίες, δεν εξυπηρετείται, υπονομεύεται η δημοκρατία... διερωτάται ο λαός μήπως αυτοί που τα χρησιμοποιούν είναι προβοκάτορες που δεν επιδιώκουν τη δημοκρατία, αλλά την ανωμαλία;

Ο Ηλίας Ηλίου κατά την ομιλία του την προτελευταία εβδομάδα προ των εκλογών, στα λίγα λεπτά που διέθετε καταφέρθηκε εναντίον όσων υπόσχονται 'άφθονη δημοκρατία και κάμποσο σοσιαλισμό', εστιάζοντας όχι στο 'τι' αλλά στο 'πώς' θα αλλάξει η χώρα. Η ανάλυσή του είχε ταξικό χαρακτήρα: υποστήριξε ότι 'δεν εξηγούν σε ποιες κοινωνικές δυνάμεις στηρίζονται, ώστε να εγγυώνται την εκπλήρωση των υποσχέσεών τους, αφού μηδενίζουν τον ρόλο της εργατικής τάξης'. Στόχος της κριτικής του αποτελούσε η δημαγωγία του Παπανδρέου, αναφέροντας ενδεικτικά πως 'δεν αρκεί να διακηρύσσουν τον σοσιαλισμό. Πρέπει να δείξουν από ποιο δρόμο θα οδηγηθούμε προς τα εκεί και με ποιες κινητήριες δυνάμεις'. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι η τελευταία ομιλία του στο Σύνταγμα είχε διάρκεια μια ώρα και 15 λεπτά.

Ο Χαρίλαος Φλωράκης κατά την ομιλία του την τελευταία εβδομάδα πριν από τις εκλογές, έδωσε πολύ μεγαλύτερη έμφαση

38. Η έμφαση στα αγροτικά θέματα δικαιολογείται, καθώς το ποσοστό που παρακολούθησε τηλεόραση στο καφενείο του χωριού άγγιζε το 86%, μολονότι το αγροτικό ακροατήριο διέθετε τηλεοπτικές συσκευές σε ποσοστό κατά 26%. Βλ. Βούλγαρης 2002.

στην αμερικανοκρατία και τον ιμπεριαλισμό έναντι του Ηλιού, προτιμώντας μια επίθεση ιδίως στη ΝΔ και την ΕΚ-ΝΔ, με αιχμή την εξωτερική πολιτική και το Κυπριακό. Δύο άλλα κεφάλαια της ομιλίας του ήταν αφιερωμένα στον εκδημοκρατισμό και το πολιτειακό, ζητώντας ενδυνάμωση της Βουλής ως εκφραστή της λαϊκής κυριαρχίας, ενώ θέλοντας να δημιουργήσει γέφυρες προς άλλες κοινωνικές δυνάμεις πέραν των λαϊκών στρωμάτων, τόνισε: 'Δεν ταυτίζουμε τις ένοπλες δυνάμεις με τη χούντα'. Έθιξε, ακόμα, ένα ζήτημα που αποσιωπούνταν από το αστικό πολιτικό σύστημα σημειώνοντας πως 'Δεν νοείται αποκατάσταση της δημοκρατίας χωρίς να 'χουν οι πολιτικοί πρόσφυγες το δικαίωμα του επαναπατρισμού'. Για τον επίλογό του κράτησε το ΠΑΣΟΚ, το οποίο μολονότι τοποθετούσε 'πέρα από την Αριστερά', του επέρριπτε, παράλληλα, κατηγορίες για εκλογική ψηφοθηρία με δόλωμα τον σοσιαλισμό:

ο σοσιαλισμός είναι σοβαρή υπόθεση και δεν μπορεί να είναι σύνθημα εκλογικής ψηφοθηρίας και μάλιστα προς τα Αριστερά, δηλαδή ανάμεσα στις δυνάμεις του σοσιαλισμού, όπως πιστεύουμε ότι κάνει το ΠΑΣΟΚ. Ο σοσιαλισμός απαιτεί αγώνες και συγκέντρωση των αντίστοιχων κοινωνικών δυνάμεων με πρωτοπορία της εργατικής τάξης.

Τέλος, τέσσερις μέρες πριν από την εκλογική αναμέτρηση εμφανίστηκε στη μικρή οθόνη ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος συνέχισε να μην αντεπιτίθεται στην Αριστερά αλλά να στρέφει τα βέλη του ενάντια στις ηγεσίες της Ένωσης Κέντρου και της ΝΔ:

Το ΠΑΣΟΚ πρώτο και μόνο προειδοποίησε τον ελληνικό λαό πως είχε στηθεί παγίδα [...] και για την παγίδα που στήθηκε στον λαό μας συνυπεύθυνοι είναι τόσο η ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας όσο και η ηγεσία της αυτοαποκαλούμενης Ενώσεως Κέντρου.

Έθεσε, εξάλλου, από την αρχή της ομιλίας του το διακύβευμα των εκλογών δηλώνοντας: 'Κρίνεται γενικά αν η χώρα μας θα λυτρωθεί από τα δεσμά που εχάλκευσε ο αμερικάνικος ιμπεριαλισμός [...] με την συμπαράσταση της ξένης και ντόπιας ολιγαρχίας'. Μίλησε διλημματικά υποστηρίζοντας ενδεικτικά πως

‘Κρίνεται πραγματικά η τύχη της λαϊκής κυριαρχίας. Κρίνεται η κοινωνική και η οικονομική πορεία της χώρας’, ενώ έκανε λόγο για συνθήκες συνωμοσίας αναφέροντας: ‘Υπάρχει και προσκήνιο και παρασκήνιο’. Προσδιορίζοντας τους στόχους, τόνισε: ‘Προχωρούμε χωρίς φοβία, με αισιοδοξία, με πίστη στον αγώνα του λαού. Σ’ ένα αγώνα για την λαϊκή κυριαρχία, για την εθνική μας ανεξαρτησία, για την κοινωνική απελευθέρωση’, επισημαίνοντας αναφορικά με τα υποκείμενα του Κινήματος πως πρόκειται για ‘κίνημα του λαού, [...] κίνημα του αγρότη, του εργάτη, του μισθωτού, του βιοτέχνη και [...] της νεολαίας μας, που δοξάστηκε στο Πολυτεχνείο’, εξηγώντας επαρκώς τη στάση του κόμματός του αλλά και τη φιλοσοφία του απέναντι στα μεγάλα ζητήματα. Ολοφάνερος πρωταγωνιστής στον λόγο του καθίσταται ο λαός ο οποίος αυτο-οργανώνεται, ζητούμενο αποτελεί η λαϊκή κυριαρχία και η εθνική ανεξαρτησία, ενώ εχθροί είναι οι ιμπεριαλιστές και η ντόπια ολιγαρχία με την εξαγγελία πως ‘Είναι η ώρα του λαού. Δεν ήταν το ’44, δεν ήταν το ’64. Είναι το ’74’. Για το τέλος φύλαξε το κεντρικό του σύνθημα στο οποίο συμπυκνώνονταν το ιδεολογικό στίγμα του εγχειρήματός του: ‘Μια χώρα που ανήκει σ’ εκείνους που γεννιούνται, ζουν και πεθαίνουν στο ιερό της χώρα, μια χώρα που θα ανήκει στον λαό της. Η Ελλάδα θα ανήκει στους Έλληνες. Γεια σας’. Ολοκληρώνοντας, κρίνεται χρήσιμο να σχολιαστεί το γεγονός πως πρόκειται για τον μοναδικό από τους ηγέτες που χαιρέτησε το κοινό στο τέλος, παραπέμποντας σε παρουσιαστή.

7. Συμπεράσματα

Με την ανάλυση των ομιλιών των πολιτικών αρχηγών αλλά και τη σύγκρισή τους με αντίστοιχες από την εποχή των μεγάλων συγκεντρώσεων, γίνεται φανερή η πύκνωση του πολιτικού λόγου και η εστίαση στα απαραίτητα εκείνα νοήματα που κάθε πολιτικός αρχηγός θεωρούσε ικανά να περιγράψουν τις θέσεις του κόμματός του. Καραμανλής και Παπανδρέου, ωστόσο, λειτούργησαν επαρκέστερα στις νέες συνθήκες, καθώς δεν μίλησαν απο-

κλειστικά ως εκπρόσωποι των κομμάτων τα οποία είχαν μόλις ιδρύσει αλλά και ως ‘εκπρόσωποι’ του προσωπικού τους αφηγητήματος και της ιστορίας που ήθελε να αφηγηθεί κάθε ένας, προκειμένου να συστήσουν εκ νέου το περίγραμμα της μεταπολιτευτικής προσωπικότητάς τους. Η συγκεκριμένη λειτουργία είναι εμφανέστερη σε μια τηλεοπτική ομιλία λίγων λεπτών στη διάρκεια της οποίας οι ηγέτες είναι απομακρυσμένοι από το κοινό, παρά σε μια πολύωρη μεγάλη συγκέντρωση.

Οι συμβουλές του Καραμανλή στους νέους και οι συνωμοσιολογικές αναφορές του Παπανδρέου αποτελούσαν προσωπικές εκτιμήσεις, δίχως να έχουν υποβληθεί στη βάσανο συλλογικών κομματικών οργάνων ή να έχουν προκύψει μέσα από μια διαδικασία κομματικής ή διακομματικής ζύμωσης, όπως συνέβη με τις πτέρυγες της Ένωσης Κέντρου ή τα κόμματα της Ενωμένης Αριστεράς. Καραμανλής και Παπανδρέου, με άλλα λόγια, ήταν ελεύθεροι να πλέξουν τον δικό τους ‘μύθο’ στις ομιλίες τους και να εκθέσουν τον σκελετό και τις κεντρικές ιδέες του στη μικρή οθόνη. Η εξοικείωσή τους με ανάλογες παραστάσεις από το εξωτερικό, απ’ όπου αμφότεροι είχαν επιστρέψει, τους έδινε μια βεβαιότητα στις επιλογές τους και τον τρόπο που θα απευθυνθούν στο τηλεοπτικό κοινό, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες αλλά και τις ιδιαίτερες συνθήκες της τηλεοπτικής εκφώνησης πολιτικών λόγων.

Εάν ο ‘πολιτικός μύθος’ επιζητά μια ‘στιγμή’ για να δείξει την εξηγητική του ισχύ, να ξαναγράψει την ιστορία, να ερμηνεύσει το βίωμα, να δώσει περίγραμμα στην αχανή πραγματικότητα και να παραδώσει έτσι μια νέο-πραγματικότητα (Πανταζόπουλος 2001: 175-177), τότε οι σπερματικές μορφές των συγκεκριμένων ομιλιών, και ιδιαίτερα εκείνων του Κ. Καραμανλή και του Α. Παπανδρέου, πρέπει να αντιμετωπιστούν κατά αναλογία με την προσπάθεια που καταβάλλουν να διηγηθούν τον πολιτικό τους μύθο στον λαό που συρρέει στις πλατείες. Αν οι πλατείες αποτελούν την *in vivo* γένεση και επεξεργασία του πολιτικού μύθου, η τηλεόραση δίνει τη δυνατότητα ή απαιτεί την *in vitro* αναπαραγωγή του. Η πλατεία, με λίγα λόγια, αποτελεί τη ζωή, ενώ η τηλεόραση το εργαστήριο.

Στις παραπάνω ομιλίες η ρητορική όφειλε να ακολουθεί κοινούς κώδικες και κανόνες (π.χ. διάρκεια, τόπος, σκηνογραφία, φωτισμός, ώρα κ.ο.κ), οι οποίοι παρείχαν την ψευδαίσθηση μιας αντικειμενικής συγκριτικής δυνατότητας. Η συμπύκνωση του 'μύθου', επιπλέον, παράλληλα με την απογύμνωσή του από τα περιστασιακά εκείνα στολίδια που η συγκυρία πρόσφερε, είχε οδηγήσει σε βεβαιότητα και ασφαλή αποτελέσματα, προσφέροντας συγκεκριμένες δυνατότητες. Μια πρώτη δυνατότητα αποτελεί η επιλογή των λιγιστών σημείων, τα οποία θα είχαν την ικανότητα σύνθεσης του μύθου, συνιστώντας αυτό που ονομάζουμε κεντρική ιδέα του, την αλληγορία του. Η σύνδεση μεταξύ των κρίσιμων σημείων αφήνεται, έτσι, στο χέρι του ακροατή, εν δυνάμει οπαδού, ο οποίος νιώθει την ελευθερία να βιώσει τη δική του (προσωπική) εκδοχή του πολιτικού μύθου. Μια δεύτερη δυνατότητα ωθεί τον πολιτικό αρχηγό να συλλάβει ένα μόνο από τα κρίσιμα αυτά σημεία, με την έννοια του παγώματος της εικόνας, και να αλλάξει την κλίμακα της διήγησής του, όπως το παράδειγμα της επιλογής του Καραμανλή να εστιάσει αποκλειστικά στους νέους, προσφέροντάς τους μια καινούργια Μεγάλη Ιδέα. Στις επιλογές αυτές η διαδικασία στην οποία έχει υποβληθεί ο πολιτικός και η νέα σχέση που αποκτά με τον πολιτικό μύθο έχει μεγαλύτερη αξία από το αποτέλεσμα: μια σχέση που μοιάζει με υποχρέωση: οφείλει πλέον, όχι απλά να τον κατέχει αλλά και να τον διαχειρίζεται σωστά.

Ο ηγέτης-εκφωνητής στα συγκεκριμένα οκτάλεπτα καθίσταται ηγέτης-διαχειριστής και η κυριαρχία του κρίνεται, μεταξύ άλλων, στην επιδεξιότητα του να αλλάζει τις μορφές και τις φόρμες του μύθου του, να επιλέγει και να ανασυνθέτει τα κατάλληλα κρίσιμα σημεία τα οποία σε κάθε περίπτωση υπόσχονται το μέγιστο αποτέλεσμα σε φόρτιση, κινητοποίηση και ταύτιση. Αν η ταύτιση επιτευχθεί, η ψήφος αποτελεί απλά ένα διαδικαστικό θέμα. Ενδεικτικό είναι, άλλωστε, πως οι δύο πετυχημένοι, κατά την άποψη μου, τηλεοπτικοί πολιτικοί αρχηγοί, Παπανδρέου και Καραμανλής, δεν αναφέρουν συχνά τις λέξεις: κάλπη, ψήφος, εκλογές. Δεν μιλούν απλά ψηφοθηρικά αλλά στοχεύουν σε κάτι διαφορετικό. Επιχειρούν να διαμορφώσουν το κοινό τους, να εμπνεύσουν, να παρασύρουν, να πείσουν για την ορθότητα της

ερμηνείας που προβάλλουν, για την πραγματικότητα που βιώνει το ακροατήριό τους. Καθοδηγούν, με άλλα λόγια, την ερμηνεία του βιώματος γιατί από αυτήν πηγάζει άφθονη πολιτική αξία και ως εκ τούτου ο λόγος τους δεν είναι ταξικός, όπως των ηγετών της Αριστεράς ή συντεχνιακός όπως του Μαύρου. Αυτό που θα τους παρέχει ισχύ, δηλαδή, δεν είναι η ορθή αλλά η 'κατάλληλη' ερμηνεία της πραγματικότητας, καθώς είναι ικανή, εκτός από ψήφους, να οικοδομήσει και μια διαφορετική σχέση αφοσίωσης και πίστης που δρα κινητοποιητικά.

Το πιο σημαντικό, ωστόσο, από τα συμπεράσματα που μπορούμε να διακινδυνεύσουμε από την ανάγνωση των ομιλιών³⁹ είναι ότι ακολουθούν ή συμπληρώνουν την πορεία εθνοποίησης στην οποία κινείται ολόκληρη η ελληνική κοινωνική πραγματικότητα σε εκλογικο-πολιτικό επίπεδο. Ο τηλεοπτικός λόγος των δύο πολιτικών αρχηγών, εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους, φαίνεται εθνοποιημένος και εθνοποιητικός, χωρίς τοπικές ή συντεχνιακές αναφορές, καθώς για να απευθυνθούν στον 'Νεοέλληνα' της Μεταπολίτευσης πρέπει, ουσιαστικά, να τον εφεύρουν ή να τον φανταστούν, να ορίσουν τα χαρακτηριστικά του και να καλλιεργήσουν τις προσδοκίες του, ώστε να έχει υπαρξιακή βάση ο συμπυκνωμένος λόγος τους. Το συγκεκριμένο υπερβατικό υποκείμενο του 'Νεοέλληνα' διαφέρει από το κοινό που πηγάζει στην πλατεία είτε για να ακούσει είτε για να χειροκροτήσει το 'προεκλογικό πανηγύρι', έχοντας μια ενεργητική στάση στην πολιτική, ένα κίνητρο που το παρακινεί να παραστεί στη συγκέντρωση. Δεν ισχύει το ίδιο στην περίπτωση του τηλεθεατή, ο οποίος παρακολουθώντας από το σπίτι του μπορεί να μη συμμετέχει ή να επιλέξει να κλείσει τη μικρή οθόνη. Συνακόλουθα, η πρώτη αλλαγή που επιδιώκεται στη συγκεκριμένη πολιτική στιγμή είναι να προκληθεί το ενδιαφέρον του τηλεθεατή: για τον σκοπό αυτόν οι διορατικότεροι από τους ηγέτες να εθνοποιούν τον πολιτικό τους λόγο, προκειμένου να προσεγγίσουν μεγαλύτερο κοινό.

39. Η ανάλυση των συγκεκριμένων λόγων είναι απογυμνωμένη από υφολογικές ως προς την απαγγελία ή άλλες τεχνικές παρατηρήσεις, καθώς δεν σώζονται ως οπτικοακουστικό υλικό αλλά μόνο ως κείμενα.

Τέλος, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά της αναπόφευκτης αισθητικοποίησης του πολιτικού λόγου, η οποία εγκαινιάζεται σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση. Αυτή η εξέλιξη έχει διττή αξία, καθώς αφενός σηματοδοτείται το άνοιγμα της πολιτικής εμπειρίας σε ομάδες κοινού που είχαν έως τότε αυτοεξαιρευθεί από τέτοιες διαδικασίες, εξαιτίας του φόβου ή των διαφορετικών τους στοχεύσεων και οικογενειακών καταβολών (Δεμερτζής 2002). Αφετέρου, η αισθητικοποίηση του πολιτικού λόγου αποτελεί την απαρχή της τάσης για μεγαλύτερη βαρύτητα στην εικόνα σε βάρος της ουσίας ή στα επικοινωνιακά, ακόμη και τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά των προσώπων σε βάρος των ιδεολογικών διαφορών και της σύγκρισης της προσωπικής τους ιστορίας. Με τη δειλή και πρώιμη απόπειρα τηλεοπτικοποίησης της συγκεκριμένης ελληνικής πολιτικής αναμέτρησης, συνεπώς, δίνεται εφεξής ιδιαίτερη σημασία στο πολιτικό ύφος, το οποίο ανταγωνίζεται πια το πολιτικό περιεχόμενο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Auge, M. (2008). *Πού χάθηκε το μέλλον*; Αθήνα: Πολύτροπον.
- Barthes, R. (1979). *Μυθολογίες, Μάθημα*. Αθήνα: Ράππα.
- Βλάχος, Σ. Α. (2001). *Αποφοίτηση 1974*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις.
- Βούλγαρης, Γ. (2002). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γεωργιάκης, Ν., Μοσχονάς, Γ., Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (1995). *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Δάμπασης, Γ. (2002). *Την εποχή της τηλεόρασης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική επικοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δεμερτζής Ν., Σουλιώτης Ν., & Μαρκιάτς Γ. (2017). 'Πολιτισμική ανάλυση και κοινωνιολογία του πολιτισμού στην Ελλάδα, 1980-2014: Επισκόπηση βιβλιογραφίας και σχεδιάσμα κοινωνιολογικής ερμηνείας', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143-170. <https://doi.org/10.12681/grsr.14368>

- Διαμαντόπουλος, Θ. (1997). *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000). *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: Πλαίσιο ερμηνείας*, μτφρ.: Δ. Σωτηρόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δουλκέρη, Τ. (1979). *Ραδιοφωνία-τηλεόραση, Νομικά και κοινωνικά προβλήματα τους*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Fiske, J. (1992). *Εισαγωγή στην επικοινωνία*. Αθήνα: Επικοινωνία και Κουλτούρα.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self Identity*. Cornwall: Polity Press.
- Hall, S. (2003). 'Το ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας', στο S. Hall, & D. Held, *Η νεωτερικότητα σήμερα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Καζνέβ, Ζ. (1979). *Ο άνθρωπος τηλεθεατής*. Αθήνα: Πύλη.
- Κάρτερ, Ν. Γ. (2004). *Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση: ιστορία και ιστορίες*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (1990). *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Macridis, C. R. (1984). *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*. Αθήνα: Ευρωεκδοτική.
- Μάγερ, Τ. (2000). *Η πολιτική ως θέατρο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Mazzoleni, G. & Schulz, W. (1999). "Mediatization" of Politics: A Challenge for Democracy?', *Political Communication*, 16(3): 247-261.
- Ναυρίδης, Κλ., Δημητρακόπουλος, Γ., Πασχάλιδης, Γρ., (επιμ.). (1988). *Τηλεόραση και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ντούσκος, Δ. Π. (2000). *Η μεγάλη μετάβαση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παναζόπουλος, Α. (2001). 'Για το Λαό και το Έθνος'. *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου*. Αθήνα: Πόλις.
- Papathanassopoulos, St. (1990). 'Broadcasting, politics and the State in Socialist Greece', *Media, Culture and Society*, 12: 387-397
- Παπαθανασόπουλος, Σ. (2002). *Η Ευρώπη των επικοινωνιών: Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το επικοινωνιακό επίπεδο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παπαθανασόπουλος, Σ. (2017). 'Τα σύγχρονα Μέσα και η πολιτική επικοινωνία', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 16: 11-33. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.15184>.

- Πασχαλίδης, Γ. (1988). 'Τηλεοπτικός λόγος και αφηγηματικός χώρος', στο Κ. Ναυρίδης, Γ. Δημητρακόπουλος & Γ. Πασχαλίδης, *Τηλεόραση και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Phillips, L., & Jorgesen, M. (2009). *Ανάλυση Λόγου, θεωρία και μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001). *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Σιώμος, Θ. (2010). *Ελληνικός τηλελαϊκισμός. Η περίπτωση του Αλ Τσαντίρι Νιούζ* (διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Σκαμνάκης, Α. *Πολιτική εξουσία & ΜΜΕ στην σύγχρονη Ελλάδα (1941-1974)*. Θεσσαλονίκη: Ζυγός.
- Σκαμνάκης, Α. (2009). 'Μέσα μαζικής επικοινωνίας και πολιτική εξουσία στην Ελλάδα', στο ΙΣΤΑΜΕ, *Οι εξελίξεις στο χώρο των μέσων επικοινωνίας: Νέα φαινόμενα και κοινωνική δύναμη* (πρακτικά ημερίδας, Ιανουάριος 2009). Αθήνα: Λιβάνης.
- Steiner, G. (2007). *Νοσταλγία του απόλυτου*. Αθήνα: Άγρα.
- Strömbäck, J. (2008). 'Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics', *The International Journal of Press/Politics*, 13(3): 228 -246
- Thompson, J. (1999). *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τζαβάρας, Θ. (1988). 'Η τηλεόραση ως καθρέφτης', στο Κ. Ναυρίδης, Γ. Δημητρακόπουλος, & Γ. Πασχαλίδης, *Τηλεόραση και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τσαπάρης, Σ. (1995). *Η πολιτική ηγεσία και οι ξένοι στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας*, τ. Δ', Αθήνα: Λιβάνης.
- Φισκ, Τ. (2000). *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*. Αθήνα: Δρομέας.
- Χαιρετάκης, Μ. (1997). *Τηλεόραση και διαφήμιση: η ελληνική περίπτωση*. Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας.

Εφημερίδες

Ελληνικός Βορράς, 1-17 Νοεμβρίου 1974.

Θεσσαλονίκη, 1-17 Νοεμβρίου 1974.

Θεσσαλονίκη, 12 Νοεμβρίου 1974, 'Παγκόσμιο Ενδιαφέρον για τις εκλογές'.

Καθημερινή, 1η, 10, 12 και 14 Νοεμβρίου 1974.

- Καθημερινή*, 6 Νοεμβρίου 1974, ‘Η συμφιλίωση των Ελλήνων στόχος του Καραμανλή’.
- Καθημερινή*, 9 Νοεμβρίου 1974, ‘Ο ανταποκριτής των Ταίμς γράφει από την Αθήνα. Οι Έλληνες θέλουν δημοκρατία χωρίς παλαιοκομματισμό’.
- Καθημερινή*, 10 Νοεμβρίου 1974, ‘Το προσφιλές πανηγύρι, Μπαλκόνια, μεγάφωνα, συζητήσει και τραγούδια’.
- Καθημερινή*, 12 Νοεμβρίου 1974, ‘Έξη γυναίκες ζητούν ψήφο’.
- Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 1974, ‘Το Διεθνές ενδιαφέρον προκαλούν οι εκλογές’.
- Το Βήμα*, 1η και 24 Νοεμβρίου 1974
- Το Βήμα*, 3 Νοεμβρίου 1974, ‘Οι 827 πολιτεύονται για πρώτη φορά’.
- Το Βήμα*, 7 Νοεμβρίου 1974, ‘Σε περίοδο ανθήσεως τα πολιτικά περιδικά’.
- Το Βήμα*, 10 Νοεμβρίου 1974, ‘Βαθμολογήστε τα κόμματα και ψηφίστε, οι τέσσερεις μεγάλες παρατάξεις και οι δέκα βασικές θέσεις τους’.

Ηλεκτρονικές πηγές

- Ελευθεροτυπία* (18/11/2007). NOEMBPHΣ 1973-NOEMBPHΣ 1974: Οι 12 μήνες που δεν άλλαξαν τον κόσμο, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20071118.htm>. [Πρόσβαση 25/03/2022].

ABSTRACT

Thomas Siomos

The national elections of 17th November 1974 and the televisionization of the electoral competition

This paper examines the elections of 17th November 1974, the first attempt of televisionization in the Greek electoral competition. As the first elections in Greece after a decade of political instability, owing to the diversion of democracy by dictatorship, these elections seem interesting, since they reflect not only the political and executive conditions of ‘Metapolitfsi’, but also the way and the relevant political effects of the transition from ‘squares’ to television studios.